

УДК 904:7(477.82) "18/19"

С. В. Гаврилюк – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри документознавства і музейної справи
Волинського національного університету імені Лесі
Українки

Історико-культурна спадщина Волині в описах польського дослідника Тадеуша Стецького

*Роботу виконано на кафедрі документознавства
і музейної справи ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті аналізується діяльність польського дослідника Тадеуша Стецького (1838–1888) з вивчення та опису пам'яток історії й культури Волині. Наголошується, що, будучи уроженцем цього краю, дослідник усвідомлював роль і значимість Волині у суспільно-культурному житті Правобережної України. Підкреслюється, що він крізь призму описів родинних маєтків, замків, костелів, католицьких каплиць, інших польських пам'яток на Волині намагався показати їх значення, висвітлити історію спорудження, життя особистостей, пов'язаних із Волинню. Водночас дослідник не обминув увагою старожитностей, що належали корінному населенню Волині – українцям.

Ключові слова: Тадеуш Стецький, історико-культурна спадщина, Волинь, пам'яткознавчі дослідження.

Гаврилюк С. В. Историко-культурное наследие Волини в описаниях польского исследователя Тадеуша Стецкого. В статье анализируется деятельность польского исследователя Тадеуша Стецкого (1838–1888) по изучению и описанию памятников истории и культуры Волини. Отмечается, что, будучи уроженцем этого края, исследователь осознавал роль и значимость Волини в общественно-культурной жизни Правобережной Украины. Подчеркивается, что он сквозь призму описаний родовых имений, замков, костелов, католических часовен, других польских достопримечательностей на Волини пытался показать значение, осветить историю сооружения, жизнь личностей, связанных с Волинью. В то же время исследователь не оставил без внимания достопримечательности, принадлежавшие коренному населению Волини – украинцам.

Ключевые слова: Тадеуш Стецкий, историко-культурное наследие, Волинь, памятниковедческие исследования.

Havryliuk S. V. Historical and Cultural Heritage of Volyn in the Studies of the Polish researcher Tadeush Stetsky. The article deals with the scientific work of the Polish researcher Tadeush Stetsky (1838–1888) devoted to the investigations and descriptions of the historical and cultural artifacts and buildings of Volyn. It is pointed out that the researcher being born in this region realised the role and importance of Volyn in the cultural and social life of Ukraine. It is underlined that he tried to show the value and importance of the family estates, castles, cathedrals, Catholic chapels, the history of their creation, and to present the important persons connected with Volyn. At the same time the researcher paid a special attention to the studies of the old ethnic utensils which belonged to the local inhabitants of Volyn – to the Ukrainians.

Key words: Tadeush Stetsky, historical and cultural heritage, Volyn, artifacts studies.

Постановка наукової проблеми та її значення. Упродовж останніх двох десятиліть серед українських науковців помітно зросло зацікавлення життям та діяльністю яскравих постатей, пов'язаних з історією пам'яткознавства Волині. Біографічні матеріали багатьох із них тривалий час спотворювалися тенденційними оцінками або замовчувалися взагалі, особливо, якщо їхня наукова спадщина не вписувалася у рамки комуністичної тоталітарної системи. І лише в сучасних умовах, коли зростає потреба аналізу проблем культурно-духовного розвитку українських земель у різні хронологічні періоди, з'явилася можливість вивчення їх творчої спадщини, внеску у пошук, дослідження та популяризацію історичних пам'яток, зокрема Волині. Серед таких особистостей XIX ст. певне місце належить польському краєзнавцеві та письменникові Тадеушу Стецькому (1838–1888).

Будучи вихідцем із с. Медведівки Заславського повіту Волинської губернії, Т. Стецький прожив на Волині більшу частину життя. Освіту здобував у навчальних закладах Житомира та Київському університеті. Участь у Січневому повстанні й оголошення смертного вироку примусили його на деякий час емігрувати. Після амністії 1865 р. Т. Стецький повернувся в Росію, де змушений був відбутися два роки заслання в Оренбурзі. Звідти він знову приїхав на Волинь й оселився у маєтку дружини в с. Привітові Новоград-Волинського повіту. Тут він продовжив літературну діяльність, а

© Гаврилюк С. В., 2012

також заняття з пошуку, збору та вивчення історичних пам'яток. Т. Стецький співпрацював з польськими часописами «Tygodnik Ilustrowany», «Wiek» та іншими, на шпальтах яких регулярно публікував матеріали з історії Волині. Кілька останніх років життя провів у Кракові; однак не забував відвідувати рідну Волинь. У липні 1888 р. він повернувся до Медведівки, де наступного місяця помер. На початку XXI ст. його творча спадщина потребує повернення із забуття і належного дослідження.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Певні аспекти життєвого і творчого шляху Т. Стецького висвітлювалися у працях польських та українських істориків. Зокрема, короткі біографічні відомості про дослідника, а також характеристику його наукового доробку в царині краєзнавства і пам'яткознавства подав Е. Орман-Міхта [4]. Зацікавлення Т. Стецького історією, пам'ятками, населеними пунктами Волині висвітлювали українські науковці С. Гаврилюк [1, 421–424] та І. Ярмошик [3, 185, 199–203, 225–226]. Праці цього польського автора в контексті розгляду релігійних стосунків на Волині наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. згадує М. Довбищенко [2, 46–48]. З огляду на недостатній рівень звернення історіографії до постаті Т. Стецького є потреба показати його внесок у висвітлення волинознавчої проблематики на рівні наукових та краєзнавчих досліджень другої половини XIX ст.

Мета статті полягає у з'ясуванні змісту дослідницької діяльності Т. Стецького, що стосувалася насамперед історико-культурної спадщини Волині. Цю спадщину він представляв передусім через пам'ятки польської культури, подаючи відомості про них на тлі історії краю та його окремих населених пунктів. Водночас дослідник не обминув увагою старожитностей, що належали корінному населенню Волині – українцям.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Зацікавлення Т. Стецького історією Волині, її населеними пунктами та наявними тут пам'ятками, що після зникнення Речі Посполитої мали відбиток польської присутності у краї, втілювалося насамперед у його численних популярних нарисах. У 1863 р. на шпальтах часопису «Tygodnik Ilustrowany» він опублікував матеріали про Берестечко, Киселин, Козин та долю пов'язаних із цими населеними пунктами шляхетських родин Гойських, Киселів, Козинських, Пронських, Фірлеїв. У 1874 р. на сторінках часопису «Wiek» з'явилася низка статей Т. Стецького про старожитності Житомирщини. Йшлося, зокрема про пам'ятки Древлянської землі, Овруч, місцеву Василівську церкву, засновану – згідно з переказами – за наказом Володимира Великого [3, 202].

Т. Стецький працював також над вивченням минулого та історичних пам'яток інших населених пунктів Волині. Зокрема, йому належать монографії про Луцьк [6] та Рівне [7]. У передмові до книги про Рівне, присвяченої професорові Київського університету В. Антоновичу, автор зазначив, що він «не раз уже намагався показати важливість монографії про давні наші міські поселення, які для регіональних історій становлять неоціненний історичний матеріал і потребу в яких відчуваємо щораз сильніше» [7, 1]. Т. Стецький детально описав історію будівництва та зовнішній вигляд католицьких архітектурних споруд міста, побіжно згадав православні святині і світські старожитності.

Цікавою з науково-пізнавального погляду є також його розвідка про Клевань – родинне містечко князів Чарторийських [5]. Автор зазначив, що не досліджує історії цього князівського роду, а лише минуле Клеваня. Однак через долі цього населеного пункту та деяких інших волинських міст він простежив основні етапи історії княжого роду Чарторийських. Автор виводить початки цього роду від сина литовського князя Ольгерда на ім'я Коригайло (охрещеного як Василь-Костянтин). Він отримав у спадок волинське містечко Чарторийськ, від якого його нащадки стали іменуватися Чарторийськими. У 1448 р. один із синів Коригайла Міхал отримав від князя Свидригайла нові маєтки, серед них і Клевань, після чого почав іменуватися «на Клеваню». Т. Стецький не забув охарактеризувати й політичну та культурну діяльність на початку XIX ст. князя Адама Єжи Чарторийського. Він наголосив на її користі і для Клеваня, і для всієї польської спільноти Правобережної України.

Окремий нарис дослідник присвятив Межирічу-Корецькому – рідному містечку Стецьких [11]. Він подав історію колеґіуму (конвікту) чернечого ордену піаріїв, інших навчальних закладів за період 1702–1853 рр., їх стан на середину XIX ст., описав церкви, костели. Для підготовки нарису

автор використав матеріали із власного родинного архіву, документи, які знайшов у приміщенні колеґіуму, інші писемні матеріали, що не збереглися до наших днів.

Як справедливо зауважує І. Ярмошик, у нарисах Т. Стецького поєднуються власні враження автора від відвідин та обстеження населених пунктів із відомостями, почерпнутими з публікацій джерел, архівних матеріалів, праць інших дослідників. Т. Стецький послуговувався приватними архівами багатьох волинських родин, які сьогодні можна вважати втраченими. Це посилює науково-пізнавальну вартість його досліджень для сучасних науковців, усіх, хто цікавиться волинознавчою тематикою, історією України [3, 202].

Найґрунтовнішою за змістом та обсягом працею Т. Стецького про минуле, населені пункти й пам'ятки волинського регіону стало його дослідження у трьох томах, що побачило світ упродовж 1864–1888 рр. [8; 9; 10]. Задум щодо його написання виник у дослідника ще у студентські роки. Зразком слугували розвідки М. Балінського й Т. Ліпінського, Ю. Крашевського, О. Пшездзецкого, інших польських авторів. Остаточне рішення було прийнято після ознайомлення з працями Е. Рулік-ковського та Є. Тишкевича [8, IV; 9, VII–VIII]. За схемою, яку уклали ці дослідники, Т. Стецький вирішив написати історію рідного Заславського повіту. Однак під час роботи первісний план було докорінно змінено. Т. Стецький дійшов думки, що подібні розповіді про повіти мають супроводжуватися загальним оглядом краю: географічне положення, промисли, торгівля, освіта, населення, духовна культура, пам'ятки тощо.

Головною перешкодою у написанні праці була нестача джерел. Київські архіви з гродськими та підкоморськими книгами Волині містилися на значній відстані від теренів краю; приватні збірки знатних родин були знищені або вивезені у віддалені міста імперії. Через це Т. Стецький користувався переважно різноманітними археографічними пам'ятками, що зберігалися в приватних збірках шляхетських родин, монастирських і церковних архівах, доступними публікаціями документів, працями сучасників, відомостями, здобутими під час мандрівок губернією, результатами власних пам'яткознавчих подорожей і обстежень численних реліквій. Зокрема, 1860 р. в «Gazeti Polskiej» він опублікував відозву, в якій прохав усіх, хто має історичні матеріали про Волинь, надсилати їх йому для наукового опрацювання. Як зазначив сам дослідник, на цей заклик відгукнулося чимало людей [8, II, X]. А неодноразові мандрівки Волиню дали йому підставу назвати себе другим З. Доленгою-Ходаковським, який так само обстежував старожитності краю на початку XIX ст. [9, V].

Паралельно з пошуком джерельного матеріалу Т. Стецький працював над складанням плану та детальної структури праці. Втілювати свій задум щодо випуску її у світ він почав на початку 1860-х рр. Передбачалося регулярно видавати окремі томи історико-статистичних описів, матеріал яких охоплював би по чергово два повіти губернії. Це було б зручно і для видавця, і для читача. У першому томі Т. Стецький помістив загальний нарис про Волинь та опис Заславського повіту. У другому томі планувалося подати опис Старокостянтинівського та Дубнівського повітів. Однак під час роботи цей план зазнав певних змін. Другий том містив опис лише Кременецького повіту. Третій том присвячений характеристиці Ровенського повіту. Автор прагнув, щоб кожен із томів був завершеним дослідженням і сприймався читачем як окрема праця.

Спираючись на віднайдені та опрацьовані джерела, дослідникові вдалося відобразити широку панораму історико-культурного розвитку Волині від часів Київської Русі до середини XIX ст. Серед багатьох проблем Т. Стецький розглянув і походження назви «Волинь». Він критично проаналізував версії попередників, рішуче відкинувши неправдоподібні з них. На думку дослідника, до останніх належали твердження, що назва «Волинь» походить від слів «воли гонити», тлумачення Я. Длугоша (від поселення Волинь), М. Стрийковського (від річки Волги, звідки на Волинь переселилися племена «волгарів»), ін. Т. Стецький поділяв думку окремих дослідників про прихід на цю густо помережану поселеннями територію, що звалася «Оліум», у 30 р. до н. е. готів. Він стверджував, що саме вони трансформували означену назву у «Воліум або Волін». Дослідник підкреслив давність початкової назви краю, оскільки термін «волиняни» трапляється у Птоломея у II ст. н. е. і свідчить, що на лівому березі Західного Бугу мешкали племена під назвою «буленси, точніше вуленси або волинці» [8, 4–5]. Поставивши проблему з'ясування назви «Волинь» на наукову основу, Т. Стецький наголосив, що цей край для історика, археолога ще надовго залишатиметься цікавим регіоном. Дослідник поділяв Волинь на два окремі регіони – власне Волинь та Волинське Полісся.

До останнього він відніс Ковельський, Овруцький і Житомирський повіти Волинської губернії, решту повітів – до власне Волині.

Помітне місце у багатотомній праці автор відвів показові розмаїття історико-культурної спадщини Волині. Т. Стецький зазначав, що вона щедро представлена нерухомими та рухомими світськими й культовими пам'ятками різних народів, які проживали чи проживають тут. Звичайно, як представник польського етносу, дослідник найбільшу увагу звертав на опис пам'яток польської культури.

Перший том праці описує переважно замкові споруди й палаци в Овруцькому, Луцькому та Заславському повітах, що належали знатним польським родинам – Сангушкам, Радзивіллам, Чарторійським та ін. Характеризується зміст бібліотечних, архівних та мистецьких збірок, що були зосереджені тут на початку 1860-х рр. Зокрема, описуючи маєток Сангушків у Заславі (Ізяславі), автор засвідчує перебудову замку, від старої споруди якого залишилися з боку річки старі бійниці та мурована в'їзна брама. У самому замку зберігається чимало портретів, колекція старовинного посуду та архів, у якому є листи Івана Грозного до Сигізмунда Августа, листи представників родини Жолкевських, документи волинської шляхти XVIII ст. тощо. Найраніші документи датуються 1284 р., найпізніші – 1793-м. Усе старанно класифіковано й утримується в доброму порядку [8, 323–325].

У цьому ж томі автор наводить опис пам'яток княжої доби – могили князя Ігоря Рюриковича, купалень княгині Ольги. Розповідається також про католицькі костели і монастирі, окремі святині, що належали православному люду – залишки Овруцької церкви Св. Василя, старовинні православні храми в Шепетівці, Лабуні, інших населених пунктах. Описуючи православну церкву містечка Шепетівки, Т. Стецький зазначав, що новому храмові у спадок від старого, який згорів у середині XIX ст., перейшли богослужбові книги, зокрема рідкісний Псалтир 1637 р., надрукований у Львові. Автор указує, що в ньому поміщено молитви й пісні на вшанування Івана Мазепи [8, 362].

Відомості такого змісту – переважно про пам'ятки на теренах Південної Волині, які автор трактує як польські (руїни замку та костели в Шумську, замок і ліцей у Кременці, архітектурний ансамбль князів Вишневецьких із мистецькими колекціями у Вишнівці, лавра у Почаєві та ін.) – Т. Стецький наводить у другому томі праці. У передмові автор зауважує, що матеріал мав побачити світ набагато раніше. Однак через непорядну поведінку редактора одного з львівських часописів, який узяв рукопис, але не опублікував і не повернув його, праця вийшла з великим запізненням. Рукопис удалося відновити за чернетками. Щоправда, загинув один із найцікавіших розділів – про Вишнівець. Через відсутність пам'яткознавчого матеріалу, що повністю увійшов до першого примірника рукопису, первісного варіанта цьому розділові надати не вдалося [9, II–III]. Том цінний тим, що в ньому, на відміну від інших частин праці, містяться обширні додатки. До них входять тексти заповітів, урядових листів, привілеїв, пожертвувань та інших документів XV–XVII ст., що стосувалися в основному Кременеччини. Такими є, наприклад, привілей великого князя литовського Свидригайла кухмістрові Петру Муциці на володіння в Кременецькому повіті, даний у Луцьку 4 лютого 1436 р., фундушевий запис Даниеля Малінського з дружиною василіанському монастиреві в Шумську від 15 листопада 1638 р. і т. ін. [9, 470–472, 428–430].

Третій том пам'яткознавчого видання Т. Стецького про Волинь під іншою назвою вийшов уже після смерті автора. Пояснюючи причину зміни назви, упорядник тому С. Заленський у передмові зазначав: «Проминуло кільканадцять років, два перших томи вже вийшли з книжкового обігу, том III лежав готовий до друку. Не можна було його назвати по-давньому “Волинню”, тому що, маючи том III у руках, читач даремно запитував би про том II і I; і тому автор дав йому назву “З бору і степу”. Як два попередніх томи, цей третій становить сам по собі одне ціле, і як окрема книга може бути пущена у світ; однак, по суті, це є даліше продовження історичного щоденника про Волинь» [10, III].

У контексті опису населених пунктів Ровенського повіту дослідник подає матеріал про історичні пам'ятки, що збереглися на цій території. Чимало уваги автор відводить описові старожитностей відомих у добу середньовіччя політичних та культурно-просвітницьких осередків – Пересопниці, Клевани, Дубровиці, Степані та ін. Т. Стецький характеризує цінну українську літературно-мистецьку пам'ятку – рукописне Пересопницьке Євангеліє, залишки замкових споруд, давні поховання в Пересопниці. Розповідаючи про Клевань, автор змальовує замок Чарторійських, католицький костел і православні церкви з князівськими похованнями. Серед пам'яток Дубровиці

увагу звернено на руїни замку, будівлі колегіуму та школи піаріїв; зі старожитностей Степані – на католицький костел, давні православні церкви, а також урочище Монастирщину з рештками давнього католицького монастиря [10, 170–265].

На сторінках видання про Волинь Т. Стецький висловлював сум з приводу занепаду і нищення багатьох старожитностей, які колись були окрасою краю. Говорячи про особливості й труднощі пошуку, збору й дослідження пам'яток, Т. Стецький писав: «Довгі ще пройдуть роки, поки прогулянки в нашому краї з науковою ціллю стануть популярними. Край, який володіє неоціненними археологічними пам'ятками, що зруйновані, старими костелами, замчищами і могилами, причому на кожному кроці історичні пам'ятки покриті плином віків, узагалі не розуміє відверто їх значення; турист, який розшукує їх, посідає в загальному уявленні мешканців становище поміж дивацтвом і справжнім божевіллям, співчутлива посмішка найчастіше зустрічає його на порозі. Народ, особливо місцевий, з недовір'ям і підозрою споглядає на такого роду особистість; часто потрібно тривалі мозолясті зусилля, щоб спонукати його до розмови про місцевий переказ або легенду, та й то найчастіше про таку, яка спотворена й обмежена традиціями про заховані скарби. Шляхта-пани не набагато відійшли в тому від уявлень своїх підлеглих: у їх очах замчище – то купа руїн, що їх при нагоді, яка підвернеться, може б, дали вибірково використати на будівництво корчми або стодоли; могила, городище – то перешкода в господарстві, що займає перелогом шмат поля, на якому могли б рости загалом пшениця або картопля. Зникають... з вражаючою швидкістю одні за одними з поля зору ці агрономічні перешкоди; з кожним роком їх щоразу менше, а незабаром загинуть без сліду пам'яті і перекази про них» [9, 11–12].

Щодо архітектурних старожитностей волинських міст Т. Стецький зазначав: «У Луцьку, цій колисці старовинних пам'яток Волині, де кожен камінь, уламок кожної цегли є історичною пам'яткою, шепоче спогадом про Вітовта і Любарта, з тридцяти колись костелів і монастирів залишилось ледве три – решту було віддано на будівництво єврейських будинків і солдатських казарм; оточене валами старе королівське замчище залишилось тільки тому, оборонене вищою рукою, що розібрати цей регіональний колізей було б не надто зручно. Такий самий сумний вигляд нищення мають Володимир, Ковель, Острог і Звягель... і всі без винятку волинські міста і містечка, у яких колись були найбагатші історичні пам'ятки» [9, 12].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Тема вивчення й опису польським дослідником XIX ст. Т. Стецьким культурної спадщини Волині все ще є актуальною через низку нез'ясованих питань, що стосуються творчого шляху цієї особистості. Зокрема, потребують висвітлення такі аспекти, як вплив попередників Т. Стецького на формування його краєзнавчих та пам'яткознавчих інтересів, співпраця з тогочасними польськими періодичними виданнями щодо показу пам'яток історії та культури Волині, підготовка власних пам'яткознавчих праць, їх оцінка сучасниками. Водночас означена проблематика має не тільки суто науковий характер. Її вивчення дає змогу показати масштаби тих гуманістичних контактів, які в XIX ст. розвивалися між представниками польського та українського народів і слугували справі налагодження між ними порозуміння та цивілізаційних відносин. Попри певні ідеологічні мотиви, притаманні працям Т. Стецького, їх зміст знадобиться вітчизняним краєзнавцям та пам'яткознавцям. Адже вони засвідчують вагомий напрацювання польських дослідників у галузі популяризації та збереження культурної спадщини України, Волині, приклад яких може широко використовуватися в нашій державі на початку XXI ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : монографія. – 2-ге вид., доповн. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
2. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / Михайло Довбищенко. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с.
3. Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині / Іван Іванович Ярмошик. – Житомир : Вид-во «Волинь», 2010. – 512 с.
4. Orman-Michta E. Stecki Tadeusz Jerzy / E. Orman-Michta // Polski Słownik Biograficzny. T. XLIII/1. – Zeszyt 176. – Warszawa ; Kraków : IH PAN, 2004. – S. 95–97.

5. Stecki T. Książęce gniazdo : monografia historyczna / T. Stecki. – Kraków : Druk. Wł. Anczyc, 1885. – 20 s.
6. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy : vonografia historyczna / T. Stecki. – Kraków : Czcionkami drukarni “Czasu”, 1876. – 232 s.
7. Stecki T. Miasto Równe : kartką z kroniki Wołynia / T. Stecki. – Warszawa : Druk. Wł. Dębskiego, 1880. – 55 s.
8. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. T. I / T. Stecki. – Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1864. – 402 s.
9. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. T. II / T. Stecki. – Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1871. – 481 s.
10. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki / T. Stecki. – Kraków : Druk. Wł. Anczyc, 1888. – 354 s.
11. Stecki T. Z dziejów wołyńskiego gródka / T. Stecki. – Kraków : Druk. Wł. Anczyca i spółki, 1888. – 25 s.

Адреса для листування:

просп. Волі, 13, каб. 94,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк Волинської області, 43025.

Тел. (0332) 72-01-26.

Ел. адреса: romir1991@yandex.ua;

prorector-study@univer.lutsk.ua

Статтю подано до редколегії

24.04.2012 р.